

MIELENVIKAIKUUS JA HENKIRIKOS RUOTSI-SUOMESSA 1800-LUVUN ALKUUN SAAKKA

OLLI MATIKAINEN

Tämä artikkeli tarkentaa kuvaa mielenvikaisuusargumentin käytöstä ruotsalaisissa ja suomalaisissa henkirikosoikeudenkäynneissä 1500-luvulta 1800-luvun alkuun eli ”esipsykiatrisena” aikana.¹ Päälähteinä ovat ali- ja hovioikeuksien pöytäkirjat: surmaajien mahdollisesta mielenvikaisuudesta keskusteltiin oikeuksissa harvoin, ja esimerkkitapaukset on seulottava esiin tapausmassasta. Tapausten edustavuuden arviointi jää vielä jatkotutkimusten varaan. Tarkennuksille avoimena hypoteesina seuraavassa esitetään, että uuden ajan alun kehitys voidaan hahmottaa kolmena päällekkäin menevänä vaiheena. Paikallisyhteisön valtakausi surmaajien hulluuden määrittelijänä ulottui 1600-luvulle saakka, jolloin uskonnollis-moralistiset ja formalistis-juridiset näkökannat voimistuivat oikeudellisen keskittymiskehityksen ja luterilaisen kirkkokurin kulta-ajan myötä. Kollektiivisen yhteisöllisyyden purkautuessa 1700-luvun jälkipuoliskolta lähtien moralismi heikkeni ja huomio suuntautui yhä enemmän yksilöön ja hänen sairauteensa. Tällöin pappien ja maallikkojen rinnalle ilmestyivät myös ensimmäiset ”asiantuntijatodistajat” eli lääkärit.

JOHDANTO

Rikosoikeudellisen vastuun ja ihmisyyhteisöjen moraalien muotoutumisessa suhtautuminen vapaan tahdon ongelmaan on yksi perustavimmista tekijöistä. ”Jos kiellämme tahdolta kaiken vapauden, ei esivalta voisi asettaa ketään vastuuseen teoistaan”, kuten 1700-luvun vaikutusvaltaisin ruotsalainen oikeustieteilijä David

Nehrman korosti (Nehrman 1756, 16; Utriainen 1985, 156). Ei ole sattumaa, kuinka evoluutiopsykologiasta käydyin keskustelun myötä ajankohtaiseksi noussut sosiologi Edward Westermarck omisti moraalin alkuperää ja kehitystä käsittelevissä tutkimuksissaan huomattavan osan vapaan tahdon ongelmalle ja intentionaalisuuden pohdinnalle. Westermarck vertaili eri kulttuurien ja aikakausien suhtautumistapoja mielenvikaisiin rikoksentekijöihin ja osoitti, kuinka huomattavia erot olivat eri ihmisyyhteisöissä ja eri aikoina (Westermarck 1933, 303–312).

Anglosaksisessa rikosoikeudellisessa keskustelussa rikoksentekijän vetoaminen vastuun poistavaan mielenhäiriöön rangaistuksen lieventämiseksi tai siitä vapautumiseksi tunnetaan ”hulluuspuolustuksena” (insanity defence). Kiistanalaisen käsitteen historia on johdettavissa varhaiseen oikeuspsykiatriaan, jonka synnyn on nähty uudella tavalla herkistäneen tunnustamaan mielenvikaisuuden teon rangaistavuuteen vaikuttavana tekijänä 1700-luvun lopulla ja 1800-luvulla. Kirjallisuudessa psykiatrien esiinmarssia eurooppalaisiin oikeussaleihin havainnollistetaan usein viittaamalla muutamiiin aikanaan kohuttuihin oikeusjuttuihin, joista tunnetuimpia olivat äitinsä ja sisarensa surmanneen Pierre Riviéren tapaus Ranskassa 1835 sekä pääministerin murhayrityksestä syytetyn Daniel M’Naghtenin oikeudenkäynti Englannissa 1843 (Walker 1968, 84–103; Foucault 1975; Qvarsell 1993, 22–34). Myös Pohjois-Euroopassa oikeuspsykiatrian varhaisimmat institutionaaliset merkkilyvät paalutettiin samoihin aikoihin. Ruotsissa alettiin vuonna 1826 edellyttää lääketieteellistä lausuntoa mieleltään järkkyyneiksi epäiltyjen surmaajien mielentilasta. 1800-luvun alkuvuosikymmeninä perustettiin myös Suomessa ensimmäiset mielisairauksien hoitoon erikoistuneet sairaalat: Lapinlahden sairaala perustettiin Helsinkiin vuonna 1840 keisarillisella asetuksella (Sarvilinna 1938, 148; Qvarsell 1993, 85–95; Pajujoja 1995, 59–61).

Suhtautumisesta mielenvikaisiin rikoksentekijöihin keskiajalla ja uuden ajan alussa tiedetään vähemmän, vaikka mm. antipsy-

kiatrisissa pamfleteissa edelleen esiintyvä käsitys hulluuspuolustuksesta vasta varhaisten oikeuspsykiatrien keksimänä hapatuksena on pitkään tiedetty virheelliseksi (Walker 1968, 52; Eigen 1995, 1–3). Aihetta on vaikea käsitellä viittaamatta Michel Foucaultin kirjoituksiin hulluuden määrittelemisen ja valtasuhteiden välisistä diskursiivisista muutoksista (Foucault 1973). Foucault on edelleen teoreettisesti kiinnostava ja hulluusproblematiikan tarkasteleminen osana koko rangaistus- ja valtajärjestelmän kehitystä on välttämätöntä, vaikka uudemmat tutkimukset ovat osoittaneet ranskalaisfilosofin antaman historiallisen kuvan puutteelliseksi. Foucaultin näkemyksiä mielenvikaisten ”suuresta sulkemisesta” hullujenhuoneisiin tai käsitystä lääkäreiden uudesta johtavasta roolista hulluuden määrittelijöinä 1700-luvulta lähtien on pidetty muutoksen jyrkkyyttä liioittelevina. Keskustelussa lienee kysymys sekä todellisista alueellisista eroista että erilaisista tutkimustraditioista: Foucaultin kärkevimmit arvostelijat ovat tulleet anglosaksisesta maailmasta (Eigen 1995, 4–5).

Historiallisesti mentaalaisia ilmiöitä on hyödyllistä tarkastella pitkällä aikavälillä, sillä muuten muutokset on helppo nähdä liian vallankumouksellisina. Yhtenä mielenkiintoisena esimerkkinä voidaan mainita suomalaisen historiantutkijan Pentti Renvallin esittämä rohkea historian ja kehityspsykologian analogia, joka pureutuu keskiajan ja uuden ajan alun murrokseen. Renvallin mukaan ”1500-luvun ihminen” hahmotti oikeuskäsitystensä perusteella maailmaa paljolti konkreettisten havaintojen perusteella kykenemättä arvioimaan abstraktioita tai mielensisäistä. 1500-luvun lähteistä tunnetaan toki oikeustapauksia, jotka osoittavat ”vähämielisyyden” tai tilapäisten mielenhäiriöiden olleen rangaistusten lieventämisperuste, mutta Renvall varoittaa käsittämästä tätä ”osoitukseksi edesvastuullisuuden merkityksen tajuamisesta uudenaikaisessa mielessä”. Nämä piirteet olivat Renvallin mukaan vasta idullaan ja lähtöisin yhteiskunnan kehittyneemmän kerroksen piiristä (Renvall 1949, 73–77, 199). Historialliset lähteet ja psykologisen teorian yhdis-

tävänä tutkimuksena ”1500-luvun ihminen” on menetelmällisesti opettavainen. Kehityopsykologinen analogia toimii Renvallilla oivana välineenä ja monet hänen havainnoistaan ovat kestäviä, mutta samalla on huomioitava psykologisten teorioiden oma historiallisuus. Kognitiivinen antropologia ja psykologia ovat myöhemmin paljolti kumonnet 1900-luvun alun ihmistieteissä vaikutusvaltaisen käsityksen erityisestä primitiivisestä mielenlaadusta, joka vaikutti myös Renvallin näkemyksiin (Knuutila 1992, 110–112).

PÄÄNPYÖRRYTYS VAI SAATANAN JUONI?

Eurooppalaisessa oikeustraditiossa ja lakiteksteissä antiikista keskiajalle mielenvikaisuus rangaistukseen vaikuttavana tekijänä tunnustettiin yleensä muodossa tai toisessa: oikeuskäytännöt muotoutuivat kuitenkin tapauskohtaisesti paikallistasolla (Ruggiero 1982, 109–116). Ruotsin valtakunnassa vuoteen 1734 saakka voimassa ollut Kristofferin maanlaki (1442) kokosi aiemman keskiaikaisen oikeustradition ja sääti (Koivusalo 2005, 201):

”Nytt tule waimo eli mies mielettömäxi, nijn pitä hänen lähimäiset langons, sitä pikemmin, kuin he sen tietä saawat, kuluttaman sen nabureillens ia pitäian miehille, ia sittä hänen kijnni panna, ios he woiwatt hänen käsittä. Taita se mies eli waimo ulos tulla fangiuxesta, ia tappa miehen, eli poltta kylän: maatkan se kylä tapaturman sakois, 9 mk. [...] Ioldei ole kuulutoxen tunnustoxia, olkan sittä heidän sackons ioilden kuulutta tuli, puolda enambi.”

Suullisen kulttuurin yhteiskunnassa oikeuden ja samalla mielenvikaisuuden määrittelyt tehtiin yhteisöllisillä käräjillä, jolloin julkisuudella oli ratkaiseva merkitys legitimitietin synnylle. Oleellista on ymmärtää keskiaikaisen oikeusprosessin modernista poikkeava luonne: ”sukuyhteiskunnassa” henkirikosten oikeuskäsittelyssä rat-

kaisevaa oli osapuolten pääseminen sovintoon korvauksista (Ylikangas 1999, 42–51). Tämä on vaikuttanut myös lähteiden muotoutumiseen. Varhaiset tuomiokirjat ja sakkoluettelot mainitsevat yleensä vain kruunun kantamista sakoista ja sovituista korvauksista ilman tarkempia tapauskuvauksia. Niinpä Joroisilla 1561 Antti Kaiponen teki sovinnon hänen tyttärensä surmanneen Olli Telkosen kanssa, koska tämä oli ollut ”poissa mieleltään” (hade waridt aff synehdt på then tidt han giiorde skaden) teon aikaan (Pirinen 1954, 30). Niukat tapauskuvaukset eivät välttämättä todista siitä, että keskiajalla ja 1500-luvulla vain teon vahingollinen lopputulos merkitsi ja mahdollisen mielenhäiriön arvioiminen ei olisi vaikuttanut ratkaisuihin tai sovittuihin korvaussummiin. Keskiaikainen laki asetti muodollisesti tarkasteltuna tiukat ehdot mielenvikaiselle rikoksentehtäjälle. Julkisen kuuluttamisen ja ”täyden hulluuden” vaatimusta onkin selitetty pyrkimyksellä turvata surmatun omaisten asema ja korvaukset (Sondén 1931, 23; Pajuoja 1995, 23). Mielenvikaisen tekemä surmatyö oli joka tapauksessa vakava uhka yhteisön tasapainolle vastavuoroisuuden periaatteelle perustuvassa sosiaalisessa järjestelmässä, jossa pinnan alla oli olemassa koston uhka.

Mielenvikaiseksi katsotun tekemä henkirikos ymmärrettiin paikallisyhteisössä pitkään 1600-luvulle saakka asiana, joka oli sovittava kruunun lisäksi myös asianomaisten kesken. Ylivieskalainen Nuutti Ollinpoika oli vuosia ollut ”pahan hengen” vaivaama ja häntä oli pidetty vangittuna pienessä kopissa. Vuonna 1645 hän pakeni vankilastaan ja surmasi kirveellä Niilo Erkinpojan vaimon. Asiaa käsiteltiin myöhemmin Kalajoen käräjillä, jolloin Nuutti oli tullut takaisin järkiinsä ja anoi käräjillä armoa. Käräjärahvas todisti, kuinka ”kaikki tiesivät hänen surkean tilansa”, eikä osapuolten välillä tiedetty olleen vanhoja kaunoja. Surma sovittiin perinnäistavan mukaan. Niilo Erkinpoika tarjosi käräjillä julkista kädenpuuristusta Nuutti Ollinpojalle, mikä vahvisti samalla mielenhäiriöstä kärsineen surmaajan aseman ja täysivaltaisuuden. Tapaus tuomit-

tiin vahinkotapoksi, jolloin omaiset saivat lain määräämät sakot vartiointivelvollisuuden laiminlyönnistä (KA Kalajoki 31.7.1647). Henkeä koskevana asiana tapaus alistettiin vielä vuonna 1623 perustettuun Turun Hovioikeuteen, jonka päätös asiassa ei ole säilynyt. 1600-luvun alkuvuosikymmeninä Ruotsissa tapahtunut hovioikeuslaitoksen järjestäminen oli erittäin merkittävä muutos, sillä nyt alioikeuksien langettamien tuomioiden lainmukaisuutta valvottiin entistä tarkemmin ja ratkaiseva oikeudellinen valta myös mielenvikaisuuden määrittelemisessä siirtyi hovioikeuden tuomareille. Hovioikeuden käsittelyn jälkeen tapaus saattoi vielä päätyä hallitsijan armahdusoikeuden piiriin (Thunander 1993).

Mielenhäiriöitä on aina tarkastelu moraalisisina sairauksina, joiden määrittely liittyy kiinteästi yhteisöjen keskinäisiin suhteisiin, maailmankuvaan sekä yhteiskunnan valta- ja normijärjestelmiin. Ruotsalaisessa Söderköpingin kaupungissa vuonna 1661 käsitelty tapaus muistuttaa asetelmaltaan Kalajoen Nuutti Ollinpojan tapusta, mutta paikallinen raastuvanoikeus päättyi erilaiseen ratkaisuun. ”Päänpyöräytyksistä” kärsineen 30-vuotiaan Erik Larssonin mielentila oli ollut pitkään niin epävakaa, että hänen isänsä raatimies Lars Nilsson oli rakennuttanut poikaansa varten erityisen huoneen, jossa häntä voitiin tarvittaessa pitää kytkettynä. Lempää ”isällisyys” ja pojan pitäminen vapaana koitui kohtalokkaaksi, sillä Erik Larsson surmasi riidan jälkeen isänsä. Isänmurha oli raskauttava rikos 1600-luvun patriarkalisessa yhteiskunnassa, mutta yhtä ratkaisevaa langettavalle tuomiolle lienee ollut mainetodistuksen sisältö. Erik Larssonia luonnehdittiin ilkeäksi, katkeraksi ja väkivaltaiseksi. Götan Hovioikeus vahvisti kuolemanrangaistuksen ruumiin teilauksineen (RA GHR 9.10.1661).

Kyky erottaa oikea ja väärä oli keskeinen näkökohta mielenvikaisuuden toteamiseksi, ja samalla tutkinnan tavoitteena oli sulkea pois intentionaalisuudesta kertova mahdollinen paha tahto teon takana. Rovaniemeläinen Juho Vitikka sai äkillisen hallusinaatio-kohtauksen kylän miesten kaukokalastusmatkalla Kemijärvellä

kevättalvella 1671. Jo aiemmin hän kertoi saaneensa kohtauksen ("kuin kylmää vettä olisi heitetty") ja nähneensä pahoja näkyjä; niistä Juho selvisi "Jumalan armosta ja rukousten avulla". Myöhemmin Kemijärven matkalla hän oli karannut metsään, noussut huutamaan kammottavalla äänellä mäen päälle, yrittänyt peseytyä tulikuumalla vedellä ja nähnyt "Jumalan pyhien enkelien taistelleen pahan kanssa". Kalamiehet olivat köyttäneet Juhon ahkioon ja kotipihassa häntä vartioitiin sidottuna: päästyään irti siteistä hän oli iskenyt vanhaa setäänsä kuolettavasti seipäällä. Todistajat pänivät merkille, että teon jälkeen Juho oli vain naureskellut setänsä surmalle. Nimismiehen mukaan aiemmin kirkossa Juho Vitikka oli laulanut virsiä poikkeavalla äänellä, repinyt vaatteitaan, kouristellut "epäinhimillisesti", tanssinut lattialla sekä puhunut käsittämättömästi. Oireet viittaavat torajyvän aiheuttamaan ergotismiin, jota esiintyi ajoittain eri puolilla Eurooppaa. Erityisesti kosteissa oloissa syntyvän viljan sienitaudin aiheuttamat oireet tunnettiin "Pyhän Antoniuksen tulena" pyhimyksen kokeman piinan mukaan. Ergotismilla on yritetty jopa selittää paikallisia noitavainoja (Caporael 1976).

Nuutti Ollinpojan tapaan Juho Vitikka oli myöhemmin palannut ainakin "osittain" järkiinsä, kuten lainlukija kirjasi. Juho valitti voimattomuuden tunnetta ja kertoi tapahtuneen olleen kuin unta. Tekoaan hän katui itkien. Kemin kappalainen Gabriel Tuderus ja kyläläiset todistivat perheen keskinäisistä riidattomista suhteista; selitysmahdollisuudeksi käsittämättömälle käytökselle nostettiin naapurin Jussi Eskonpojan mahdollinen maaginen kosto, mutta syytteeksi asti epäily ei edennyt. Kuten edellisissäkin tapauksissa, käräjät langettivat lainmukaisen vahinkosakon vartioimisvelvollisuuden laiminlyönnistä (KA Kemi 7-10.7.1671).

1600-luvun suomalaisissa paikallisyhteisössä eli vahvana mielenhäiriöiden tulkitseminen kansanomaisen sairauksien etiologian mukaisesti, minkä periaatteet tunnetaan hyvin 1800-luvulla kerätystä kansanperinteestä. Tämän mukaan myös mielenhäiriöt

saattoivat olla Jumalasta johtuvia jumalsairauksia tai ilkeiden vihamiesten aiheuttamia panentasairauksia (Eilola 2003, 83–89). 1600-luvulla oikeuslaitoksen ja kirkkokurin valvonnan tiivistymisen myötä uskonnollis-moralistiset ja muodollisen juridiset näkökannat rikokseen rajoittivat aiempaa yhteisöllistä sovintomenettelyä, mikä heijastui myös mielvikaisten rikoksentehtäjien käsittelyyn moraalisesti poikkeavina yksilöinä (Pajuoja 1995, 27–28). Vuonna 1666 Raudun käräjien arvion mukaan siveysrikoksesta syytetty, jo kolme aviotonta lasta synnyttänyt irtolaisnainen Kerttu Yrjöntyttä oli ”niin hullu, ettei välillä tiedä mitä tekee ja puhuu”. Tuomio oli silti tavanomainen sakot ja piiskaus, sillä hän oli joka tapauksessa rikkonut ”Jumalan lakia ja maallista lakia vastaan” (KA Rautu 8–9.8.1666). Rankaisematon rikos uhkasi vetää Jumalan vihan maan päälle, ja toisaalta mielenheikkous voitiin jo nähdä osoitukseksi Jumalan vihasta (Vilkuna 1996, 244–245). Moitteettomasta elämästä ja mainetodistuksista tuli tärkeä todistuskappale arvioitaessa mielvikaisia.

Sekä kansanomaiset sairauskäsitykset että moralismi havainnollistuvat hyvin kiteeläisen Juho Vareksen tapauksen käsittelyssä vuonna 1689. Teini-ikäisen Juho Vareksen käyttäytymisessä oli todistajien mukaan näkynyt outoja piirteitä jo lapsena – äiti oli tällöin torjunut kyläläisten puheet ”wimmataudista” toivomalla ”Jumalan laittavan sen (sairauden) heidän (juoruajien) lapsiin”. Pojan oireet olivat skitsofreenisia, mutta ajoittain hän käyttäytyi normaalisti. Eräänä iltana Juho oli alkanut kärsiä kovasta päänsärystä ja alkanut kokea harhoja; uhkaavien hahmojen ja äänien vuoksi hän löi kuolettavasti äitiään Kirsti Juhontytärtä pärepölkyllä päähän. Juho Vares selitti tehneensä tekonsa ”vieraalla mielellä”, mutta ainakin käräjiä istuneelle tuomari Johan Ehrnroothille käsite ”wimmatauti” oli outo. Kirkkoherra Jören Neiglick antoi mainetodistuksen perheen pääosin nuhteettomasta elämästä, vaikka isä Matti Vareksen menneisyys aviorikoksesta tuomittuna nostettiin

esille. Käräjät tuomitsivat Juho Vareksen kuolemaan ja tapahtunut leimattiin ”Saatanan juoniksi” (Matikainen 2002, 148–151).

Turun Hovioikeuden päätöstä Juho Vareksen tapauksesta ei ole säilynyt, mutta nykyisen Ruotsin puolella hovioikeudet joutuivat pohtimaan vastaavia ongelmia. Juho Vareksen kaltaiset, tilapäisistä mielenhäiriöistä kärsineet olivat ”täyttä hulluutta” vaatineen lain kirjaimellisen noudattamisen kannalta hankalia tuomittavia. Samaan ongelmaan törmättiin usein itsemurhatapauksissa, joissa tekijän oletettu intentio määräsi hautaustavan. Räisälän käräjien lautamiehet arvioivat vuonna 1678 hirttäytyneen Jaakko Ovaskan olleen lapsuudestaan saakka vain ”vähän hullua parempi”. Lainlukkija huomautti, ettei laki tunne ”puolihulluja” ja tuomitsi teon tahalliseksi. Tällöin ruumis haudattiin häpeällisesti pyövelin toimesta suohon (KA Räisälä 9.12.1678).

Oikeuskäytäntö oli 1600-luvulla lievempi kuin alioikeuksien vanhatestamentillisista tuomiolauselmista voisi päätellä, ja hovioikeuksilla oli alioikeuksia enemmän liikkumavaraa arvioida mielen-tilan vaikutusta rangaistavuuteen. Kuolemanrangaistuksen muuttaminen ruumiinrangaistukseksi oli yleinen käytäntö 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella, jolloin käytäntö oli linjassa raamatullisen sanalaskun kanssa: ”tyhmyrin selässä soikoon keppi”. Götan Hovioikeus käsitteli vuonna 1693 mylläri Per Svenssonin tapausta, joka oli tilapäisen ”päänpyöräytyksen” (hufwudhyra) vallassa surmannut paikallisen talonpojan. Per Svensson katui ”tehneensä syntiä Jumalaa ja kaikkia ihmisiä vastaan”, eikä teon taustalla ollut kateutta tai vihaa – he olivat olleet kuin ”lihallisia veljiä”. Per Svenssonin tiedettiin saaneen samankaltaisen kohtauksen jo 17 vuotta aiemmin, jolloin häntä oli vartioitu jonkin aikaa kyläläisten toimesta. Mylläriin mainetodistus oli moitteeton. Paikalliset käräjät tuomitsivat vahinkosakon, mutta hovioikeus punnitsi asiaa tarkasti. Sen mukaan mylläriä ei voinut pitää mielenvikaisena lain mukaan: surmaajan ilmeinen kyky erottaa oikea ja väärä oli yksi osoitus tästä. Täydessä ymmärryksessä (fulla förstondh) surmaaja ei silti selvästikään ollut.

Niinpä hovioikeus määräsi raipparangaistuksen ja kehotti läheisten pitämään häntä jatkossa silmällä. Lisäksi myllärin piti keskustella asiasta papin kanssa: uskonnollinen sielunhoito oli pitkään ainoa ”parannuskeino” mielenhäiriöihin (RA GHR 12.10.1693; Sandholm 1973, 245).

HOEURUT JA RASKASMIELISET

Yhteisölle vaarallisten, aikalaisten ”houruiksi” tai varhaisten lääkäreiden ”maanikoiksi” kutsumien mielenvikaisten luokitteluun poikkeaviksi ja syyntakeettomiksi oli yleensä kyllin selvää. Lisäksi moni surmaajan mielentilan kyseenalaistaneista henkirikoksista liittyi perheensisäisiin tragedioihin. Kun jo ennestään mielenheikoksi tiedetty isä tai äiti surmasi lapsensa, ei mitään motiivia tai intentionaalisuutta ollut löydettävissä. Pälkjärvellä 1700 puolivuotiaan tyttärensä ”pääheikkoudessa” surmannut Anna Sipintytär määrättiin hospitaaliin ja hänen aviomiehensä tuomittiin sakkoihin vartiointivollisuuden laiminlyönnistä. Turun Hovioikeus noudatti samaa linjaa yli puoli vuosisataa myöhemmin Kaisa Immosen vastaavassa tapauksessa. (KA Pälkjärvi 19–20.3.1700; VMA VHO 13.10.1757).

Raskasmieliset ”melankolikot” olivat syyntakeisuuden kannalta rajatapauksia, sillä hulluus ei näkynyt välttämättä selvästi ulospäin ja raskasmieliset olivat aiemmin olleet usein ”kunniallisia ja juma-laapelkääviä” yhteisön jäseniä. Rikosoikeudellisen vastuun määrittelemisessä rajanveto maanisen mielenvikaisuuden ja depressiivisen surumielisyyden välillä oli horjuva (Sondén 1931, 56–57; Jarrick 2000, 62–63; Liikala 2005, 22). Götan Hovioikeus pitäytyi vielä 1730-luvulla ankaran moralistisissa tulkinnoissa ja oli epäileväinen hyväksymään mielenvikaisuusargumenttia. Vuonna 1733 se tuomitsi kuolemaan Torsten Silverssonin, vaikka todistajat olivat pitäneet ahdistuneisuudesta ja paranoidisista oireista kärsinyttä talonpoikaa ”mieleltään pahoin järkkyyneenä”. Kuningas kuitenkin

lievensi tuomion vesi-leipä –vankeudeksi ja hospitaaliin lähettämiseksi (RA GHR 6.4.1733). Muutamaa vuotta myöhemmin hovioikeus tuomitsi kuolemaan laivamies ja torppari Olof Haraldssonin, joka oli jo ylittänyt keski-ikä ja oli mainetodistuksen mukaan elänyt hyvässä sovussa vaimonsa Karin Thorsdotterin kanssa. Eräänä iltana syksyllä 1736 Olof Haraldsson oli yhtäkkiä saanut pakkomielle-teen, joka vaati häntä surmaamaan vaimonsa. Hovioikeus oli kiinnostunut Olof Haraldssonin mielentilasta ja siitä, ”mihin saakka se (mahdollinen mielenheikkous) saattoi nousta”. Paikallisyhteisö todisti, että ”raskaat ajatukset” ja ”sielun pelastautuminen” olivat vaivanneet vanhaa laivamiestä, mutta varsinaisesti ”päänheikkona” häntä ei pidetty. (RA GHR 11.2.1737).

Raskasmielisyys oli usein taustalla ns. suisidaalimurhissa, joissa surmaajan motiivina oli päästä itse teloitettavaksi. Götan Hovioikeuden vuonna 1735 tutkima 58-vuotias Erik Olofsson oli pitkään hautonut itsemurhaa, mutta päätyi sen sijaan surmaamaan 3-vuotiaan tyttärentyttärensä. Hovioikeus otti tekijän pitkäaikaisen mielenheikkouden huomioon poistamalla tuomiosta teilauksen, mutta kuolemantuomio pysyi voimassa ja ruumis piti haudata häpeällisesti teloituspaijalle (RA GHR 24.10.1735). Arne Janssonin mukaan suisidaalimurhat alkoivat Ruotsissa yleistyä 1600-luvun puolivälissä ja 1700-luvulla ne tunnustettiin jo todelliseksi ongelmaksi; myöhemmin suisidaalimurhista tuli vahva argumentti kuolemanrangaistuksen käyttöä vastaan (Jansson 1998, 49–70). Ilmiönä suisidaalimurhissa näkyi kollektiivisen uskonnollisuuden, itsemurhatabun ja ankarien rangaistusten yhteisvaikutus. Joitakin tulkinnanvaraisia viitteitä lukuun ottamatta ilmiön mahdollista levinneisyyttä Suomen puolella ei tunneta. Turun Hovioikeuden aineiston tuho vaikeuttaa tehtävää: 1700-luvun henkirikollisuutta ole juurikaan yritetty tutkia Etelä-Suomen ja kaupunkien osalta, jotka yhteiskuntarakenteeltaan olivat lähempänä Ruotsin ydinalueita (ks. Koskivirta 2003).

Lääkäreiden tai varhemmin välskäreiden esiintyminen surmaajien tai muiden rikollisten mielen tilan arvioinneissa ennen 1700-luvun puoliväliä oli hyvin satunnaista. Kustaa H.J. Vilkun erittelemä välskäririkissä Johan Christian Degenin todistus Kokkolan käräjillä vuonna 1725 oli poikkeuksellinen aikansa Suomessa. Lausunnosta ja sen latinankielisistä käsitteistä päätellen nesteiden tasapainoon perustunutta humoraalipatologista ajattelua tuntenut Degen arveli mm. jumalanpilkasta syytetyn miehen sekavien puheiden synä olleen ”alkoholin jääminen aivoihin”. Lisäksi Degen diagnosoisi syytetyn melankolikoksi, jonka käyttäytymiseen olivat nähtävästi vaikuttaneet miehityskauden raskaat kokemukset. Tuomitsemisessa moralistinen näkökanta oli silti ratkaiseva: juopottelevaa ja epäsäännöllistä elämää viettänyt syytetty oli itse syyppä tilansa. Kuolemantuomio langetettiin normaalisti, vaikka mielenvikaisuus tunnistettiin ja syytetyn oma tunnustus eläimeen sekaantumisesta arvioitiin fantasiaksi (Vilkuna 1996, 236–237).

Pitkään valmisteltu vuoden 1734 uusi maanlaki lopetti Moosesen lain käytön oikeuslähteenä, mutta mielenvikaisten käsittelyn osalta se ei tuonut oleellista uutta verrattuna keskiaikaiseen lakiin. Yleistynyt tapa lähettää mielenheikot hospitaaliin näkyi siinä, että vaarallisiksi katsottujen mielenvikaisten vartiointivollisuutta ei enää uudessa laissa periaatteellisesti säilytetty sukulaisille (Sondén 1931, 41–48; Pajujoja 1995, 32). Oikeustieteilijä David Nehrmanin tunnetuissa ohjeissa 1750-luvulla tuomareita kehoitettiin perusteellisesti punnitsemaan mielenvikaiseksi epäillyn rikoksenteikijän sairauden laatua, ja ”tarkan Medicuksen” oli tehtävä selkoa asiasta (Nehrman 1756, 92–93; Qvarsell 1993, 82). Oikeuslääketieteelliset kuolemansyyntutkinnat ruumiinavauksineen ulottuivat valtakunnan syrjäseuduille asti piirilääkärjärjestelmän kehittymisen myötä 1700-luvun jälkipuoliskolla, mutta lääkärien antamat mielen tilalausunnat henkirikostutkintojen yhteydessä olivat ainakin vuonna 1776 perustetun Vaasan Hovioikeuden päätöstaltioiden mukaan vielä tällöin enemmän poikkeus kuin sääntö (Koskivirta

2006). Varsinaista psykiatrasta ammattidiskurssia ei Ruotsissa vielä 1700-luvulla kehittänyt, eikä aikalaislääkärien tai välskärien asiantuntemus käytännössä oleellisesti eronnut maallikkotodistajien näkemyksistä (Liikala 2005, 20–21). Niinpä 1930-luvun psykiatri Torsten Sondén saattoi arvioida sarkastisesti lääkintöneuvos Jonas Kiernanderin vuonna 1776 julkaisemaa oikeuslääketieteen opasta, jonka tavoitetta olla ”tuomareille valaistukseksi ja lääkäreille ohjeeksi” hän epäili. Oikeudessa teeskennellyn mielisairauden mahdollisuus oli otettava periaatteessa huomioon. Kiernander keskittyi antamaan ohjeita, kuinka todelliset mielenvikaiset pystyttiin erottamaan teeskentelijöistä: aito melankolikko ei tuntenut etomista eikä maanikko vilua (Sondén 1931, 54; Qvarsell 1993, 84).

1700-luvulla aloitteentekijä lääkärin kutsumiseksi todistamaan mielentilakysymyksissä oli yleensä hovioikeus. Maallikkotodistajien ja asianomaisen itsensä kuulemisen lisäksi turkulainen ”tohtori” tutki vuonna 1756 kiteleäistä talonpoikaa Matti Hakulista Turun Hovioikeuden toimeksiannosta, mutta mahdollinen lausunto ei ole säilynyt. Hakulinen oli puukottanut kuolettavasti 17-vuotias-ta nuorukaista, ja ankaran lain sitomat käräjät olivat tuominneet hänet tavanomaiseen tapaan kuolemaan ja teilttavaksi. Hakulisen tapauksen jatkokäsittelyssä on huomionarvoista, että tutkinnassa kiinnitettiin aikaisempaa selvemmin huomiota tekijän nimenomaan teonhetkellä sairaalloiseksi ja epävakaaksi katsottu tilaan. Eurooppalaiset oikeusajattelijat alkoivat korostaa tätä näkökohtaa samoihin aikoihin (Pajuoja 1995, 50–53). Epäiltiin, että aiemmin normaalisti käyttäytynyt Hakulinen oli saanut ankaran pääsärkynsä pahoinpitelystä, vaikka tätä ei pystytty tutkinnassa vahvistamaan. Hakulista kuljetettiin maaherran ja hovioikeuden kuultava Loviisassa ja Turussa, jolloin ankara vankeus ja puute heikensivät edelleen hänen mielenterveyttään. Hovioikeus määräsi Hakulisen suljettavaksi Seilin hospitaaliin (VMA VHO 22.2.1757). Vaasan Hovioikeus määräsi puolestaan vuonna 1785 antamassaan päätöksessään hospitaaliin tohmajärveläisen Heikki Huikurin. Itsekseen

puhellut ja aiemmin omituisesti käyttäytynyt Huikuri oli surmannut ilman näkyvää syytä miehen tämän sairavuoteelle (VMA VHO 10.2.1785). Näissä tapauksissa hovioikeus ei enää langettanut vitsomistuumioita ja vanhatestamentillinen retoriikka oli pois. Vaikka 1700-luvun loppupuolen paikallisyhteisöissä mielenhäiriöitä tulkittiin edelleen yleisesti osana yhteisön sosiaalisia suhteita tai uskonnollis-moralistista maailmankuvaa (ks. Liikala 2005, 26–66), heikkeni tämä näkökulma hovioikeustasolla 1700-luvun kuluessa. Vastaava ilmiö on havaittu itsemurhien rikoskäsittelyjen yhteydessä: syyt tähän ovat vielä tyhjentävästi selittämättä, mutta alkava yksilöllistyminen ja sekularisoituminen voi tietenkin olla ilmiön yleinen taustatekijä (Jarrick 2000, 104–112).

1800-luvun alkupuolella hovioikeudet alkoivat jo edellyttää tarkkaa tutkintaa lääkärilausuntoineen, jos tekijän mielentila oli kyseenalaistettavissa (VMA VHO 20.1.1808). Samalla mielentila-arvioiden alkuhistoria liittyy rangaistusjärjestelmän murrokseen, sillä modernin vankilalaitoksen synty oli paljolti samanaikainen ilmiö. Torsten Sondénin luonnehdinnan mukaan siirtyminen vapausrangaistusten valtakautteen merkitsi oikeuspsykiatrian synnylle jopa samaa kuin mikroskoopin keksiminen bakteriologialle (Sondén 1931, 66). Epäilemättä vankila mahdollisti uudella tavalla tutkittavien pitkäaikaisen tarkkailun, mutta mielenterveydelle sillä tuskin oli parantavaa vaikutusta. Ilmajokelainen renki Jaakko Ylämarttila surmasi vastapuolensa nurkkatansseissa vuonna 1812. Ylämarttila tuomittiin taposta kuolemaan ali- ja hovioikeudessa, mutta hän anoi keisarilta armahdusta ”mielenheikkouteensa” vetoamalla. Seurannut tutkinta kuvastaa hyvin 1800-luvun alun tilannetta, jossa mielentilan arviointiin saattoi osallistua koko joukko maallikoita ja asiantuntijoita. Piirilääkäri Herman Rudolph Hastin lausunnon mukaan Ylämarttila oli jo lapsuudesta saakka ollut vähä-älyinen, ja vankeusaika oli romahduttanut hänen terveytensä ”todelliseen hulluuteen” (dementia) asti. Myös linnalääkäri Christian Aejmelaus kirjoitti vangin jatkuvasta naureskelusta, mielialan muutoksista,

unettomuudesta ja kuumeoireista. Lausunnot saivat hovioikeuden lähettämään asian tutkittavaksi takaisin alioikeuteen, jolloin Ylämarttilasta lausuiivat käsityksensä kyläläiset, papit ja vankilan henkilökunta. Paikallisyhteisössä Ylämarttilaa arvioitiin äkkipikaiseksi viinaanmeneväksi ja korkeintaan hieman yksinkertaiseksi, mutta hänen mielentilaansa yleensä tai teonhetkellä ei silti kyseenlaistettu. Myöhemmin Ylämarttilan oireet helpottivat, mutta kuolemaa häntä ei enää tuomittu. Keisari lievensi tuomion vankeus- ja pakotyörangaistukseksi (KA Senaatin Oikeusosasto 1812/123).

LOPPUVIITE:

1 Haluan kiittää FM Jenni Liikalaa, joka kävi uutterasti läpi Götan Hovioikeuden ja Senaatin Oikeusosaston aineistoa osana Suomen Akatemian rahoittamaa projektia. FT Anu Koskivirta antoi ystävällisesti käyntöön väitöskirjaansa varten tekemänsä muistiinpanot, jotka auttoivat paikallistamaan Vaasan Hovioikeuden käsittelemät tapaukset. Tekstissään viitataan oikeustapauksiin niiden käsittelypäivän mukaisesti, mikä riittää niiden tunnistamiseen.

ALKUPERÄISLÄHTEET:

Kansallisarkisto (KA), Helsinki
Renovoidut tuomiokirjat
Senaatin Oikeusosaston alistusaktit ja päätöstaltiot
Riksarkivet (RA), Tukholma
Götan Hovioikeuden päätöstaltiot
Vaasan Maakunta-arkisto (VMA)
Vaasan Hovioikeuden päätöstaltiot

KIRJALLISUUS:

- Caporael, Linda 1976: Ergotism: The Satan Loosed in Salem? *Science* 192: 2, April.
<http://web.utk.edu/~kstclair/221/ergotism.html>
- Eigen, Joel Peter 1995: *Witnessing Insanity. Madness and Mad-doctors in the English Court*. Yale University Press, Ann Arbor.
- Eilola, Jari 2003: *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määritleminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa*. Bibliotheca Historica 81. SKS, Helsinki.
- Foucault, Michel 1973: *Madness and Civilization: a History of Insanity in the Age of Reason*. Vintage Books, New York.
- Foucault, Michel 1975: *I, Pierre Rivière, having slaughtered my mother, my sister, and my brother; a case of parricide in the 19th century*. University of Nebraska Press, Lincoln.
- Jansson, Arne 1998: *From Swords to Sorrow. Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Jarrick, Arne 2000: *Hamlets fråga. En svensk självmordshistoria*. Norstedts, Stockholm.
- Knuutila, Seppo 1992: Mentaliteetti, mieli ja merkitys. Teoksessa Pitkänen, Pirkko (toim.): *Menneisyyden merkitys*. Historian ja yhteiskuntaopin opettajien vuosikirja XXI, Joensuu.
- Koivusalo, Esko (toim.) 2005: *Talonpoikain laki. Kuningas Kristofferin maanlain (1442) suomennos Caloniuksen kopion mukaisena*. SKS, Tampere.
- Koskivirta, Anu 2003: *The Enemy Within: Homicide and Control in Eastern Finland in the Final Years of Swedish Rule 1748–1808*. Finnish Literature Society, Helsinki.
- Koskivirta, Anu 2006: *Parantaja, käsityöläispatologi ja syyntakeeton murhaaja. Välskäri-kirurgi Geissen veriteko ammatillisten velvoitteiden ja yhteisöllisen kriisin kuvastimessa*. Julkaisematon artikkelikäsikirjoitus.
- Liikala, Jenni 2005: *Harmittomat hullut ja järjestyksen järkyttäjät. Mielenheikkoihin suhtautuminen sisäsuomalaisen ajatusmaail-*

- man kuvaajana 1700-luvun jälkipuoliskolla. Painamaton Pro gradu –tutkielma. Jyväskylän yliopisto, Historian ja etnologian laitos.*
- Matikainen, Olli 2002: *Verenperijät. Väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvulla.* SKS, Helsinki.
- Nehrman, David 1756: *Inledning till Then svenska jurisprudentiam criminalem, efter Sveriges rikets lag och stagdar.* Lund.
- Pajujoja, Jussi 1995: *Väkivalta ja mielentila: oikeussosiologinen tutkimus syyntakeisuussäännöksistä ja mielentilatutkimuksista.* Suomalainen lakimiesyhdistys, Helsinki.
- Pirinen, Kauko (toim.) 1954: *Suomen vanhimmat tuomiokirjat I.* Valtionarkisto, Helsinki.
- Qvarsell, Roger 1993: *Utan vett och vilja. Om synen på brottslighet och sinnesjukdom.* Carlssons, Stockholm.
- Renvall, Pentti 1949: *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa.* Annales Universitatis Turkuensis B XXX-III, Turku.
- Ruggiero, Guido 1982: Excusable Murder: Insanity and Reason in Early Renaissance Venice. *Journal of Social History* 1982:1, 109–119.
- Sandholm, Åke 1973: *Kyrkan och hospitalshjonen.* Finska kyrkohistoriska samfundet, Helsingfors.
- Sarvilinna, A. 1938: *Mielisairaanhoidon kehityksestä Suomessa vuoteen 1919.* Vakka-Suomen kirjapaino, Uusikaupunki.
- Sondén, Torsten 1931: *De sinnesjukas straffrättsliga ställning i Sverige.* Supplementshefte til Nordisk Tidskrift for Strafferet, Kobenhavn.
- Thunander, Rudolf 1993: *Hovrätt i Funktion.* Rättshistoriskt bibliotek XLIX. Nerenius & Santérus, Stockholm.
- Utriainen, Terttu 1985: *Rikosoikeudellisen vastuun alkujuurilla.* Lapin korkeakoulun oikeustieteiden osaston julkaisuja B3. Suomen lakimiesliiton kustannus, Helsinki.
- Walker, Nigel 1968: *Crime and Insanity in England vol I: the Historical*

- Perspective*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Westermarck, Edward 1933: *Moraalin synty ja kehitys I*. WSOY, Porvoo.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 1996: *Kun hullujenhuoneeseen joutuu, ei pääsyä ole*. Jyväskylän historiallinen arkisto 2, Jyväskylä.
- Ylikangas, Heikki 1999: *Väkivallasta sanan valtaan*. WSOY, Juva.